

Doktori értekezés tézisei

Mladen Pavičić

**Az elbeszélő átváltozásai az
újabb szlovén és magyar
regényben**

Budapest, 2009

játékok, hiszen az elbeszélés menete az irodalmi mű egyik központi témájává válik, s e témák legfontosabbjai az elbeszélő önrreflexiói, ahogy saját eselektetését kommentálja. E művek elemzése során az értekezés szerzője többször elmondokodott a *virtuális elbeszélő* terminus jogosultságán a posztmodern elbeszélő esetében, hiszen ez az elbeszélő csak szimulálja a hagyományos elbeszélői módokat.

X.

Az elbeszélő átváltozásának a "népi demokrácia" idején megjelent egyszer két-két szlovén literve magyar regényben való elemzése rámutat a két irodalom számos hasonlóságára, noha a kettő között nincsenek közvetlen kapcsolatok, a különbségek pedig elsősorban időbeliek – történelmi események következtében ugyanis a szlovén irodalomban előbb következtek be bizonyos változások, mint a magyarban. A fejlődésben észlelhető rokonság pedig azáltal kapcsolatos, hogy a két szomszéd nép egyazon kulturális területen él, amit kelet-közép-európai terepüként írhatunk le, vagy még tágabban Európáinként, illetve még annál is tágabban, hiszen mindkét nép késéggkívtl a nyugati civilizációhoz tartozik, amely túlerjed az európai kontinens határain.

I.

Szomszédaink közül a magyarok minden bizonnyal a szlovénokat ismerik a legkevésbé. Az állítás fordítva is igaz – Szlovénia szomszédjai közül a magyarok esnek ki a legjobban a szlovénok látköréből. Bár a történelem során számtalan alkalommal újjak keresztek egymást, erős kapcsolódási pontokról mégsem beszélhetünk. Mindez természetesen a két kultúrában is tükröződik. A határvidekek kivételével meglepően kevés volt a két kultúra közötti érintkezés.

Az értekezés a két irodalom közötti hasonlóságokra és különböziségekre összpontosít a második világháborút követő évtizedekben, amikor mind a magyar, mind a szlovén nemzet "hépi" hatalom alatt élt. E politikai rendszer észrevehetően rányomta bélyegét az irodalom fejlődésére, s ugyanakkor ez a hatás időrelt időre változott, aminek következtében a két ország – Magyarország és Jugoszlávia – közötti különbségek is láthatóvá válnak. Az értekezés vizsgálódásának tárgya az elbeszélő átváltozásaimk összehasonlítása az említett időszak szlovén és a magyar regényében. A regény megfélelően reprezentatív és népszerű formának tekintendő ahhoz, hogy kutatásunk tárgyává váljon; az elbeszélő viselkedésének megfigyelése pedig egyike azon területeknek, amelyek az irodalomtörténesz számára exakt lámpontokat adhatnak, ha kutatómunkájának eredményét nem tudja is kísérletileg ellenőrizni. Mindezek mellett az elbeszélés módját mint az elbeszélő irodalmi mű egyik legényegesebb kuitási területét érdemes részletesebben szemügyre venni.

II.

Az elbeszélőt és cselekvési módozatait vizsgáló tudomány folyamatosan fejlődik és maig nem vesztett aktualitásból. Bár már Arisztotelész is foglalkozott vele *Poétikájában*, igazi átöréssé a 19. század végére ért el, amikor az elbeszélés mód változása fordulatot hozott az irodalomban. Az elbeszéléstudomány fejlődésében jelentős szerepet játszottak az orosz formalisták, akik bevezettek néhány, maig használatban lévő fogalmat. Elvethetetlen érdemeket szerzett ezen a téren Mihail Bahtyin, és a múlt század ötvenes éveiben Franz K. Stanzel, akinek elbeszéléstopológiáját a világon talán a legszélesebb körben alkalmazzák. Stanzel megkülönböztet *ankortörtéls, első személyű és perszonális* elbeszélőt. Az első esetben a mindentudó elbeszélő az elbeszélés főlé emelkedve távolságot tart térben, időben és pszichológiai szempontból egyaránt; a másodikban az elbeszélő az egyik irodalmi szereplővel azonosulva az ő nevében mondja el a történetet; a perszonális elbeszélésben pedig a szerző egy vagy több szereplő tudatán keresztül mutatja be a műben ábrázolt világot. Az elbeszéléstudomány történetében az eddigi legátványosabb fordulat a huszadik század hatvanas és hetvenes éveinek fordulóján következett be, amikor a strukturalizmus égíse alatt kialakult a narratológia mint az elbeszélés tudománya. Ezekben az években kezdtek különválasztani azt, "aki beszél" azaz az elbeszélőt attól, "aki néz", azaz aktit a narratológusok általában

regényének megjelenésével (1979) elkezdődött a posztnodernizmus korszaka, amely végigkíserte a nyolcvanas éveket. Ebben az időben még az írói realizmust hirdető szerzők egy része is a posztnodernizmus hatása alá került. A szlovén irodalomban nincs ehhez hasonló egyetlen korszakos mű, a posztnodernizmus lassú terjedőfása már évekket a magyar átörés előtt elkezdődött, ezért Esterházy regénynek párjátal a legjelentősebb szlovén posztnodern alkotást, Andrej Blatnik *Plamenice in solze* (1987) című regényét választottam, amely nyolc évvel a *Termelési regény* után jelent meg. A legfontosabb változások az irodalmi felhasználásban következnek be – a poétika megváltozásában, amely a világhoz való viszony legfontosabb elemeit idézi: azaz az irodalom nyelvének módosításában. Abból a tudállapotról indul ki, hogy a világon már mindent elmondtak, az embereknek ugyanakkor a nyelven kívül semmilyen más eszközzük nincs a világhoz való viszonyuk kifejezésére. Mivel pedig már mindent elmondtak, semmi újat sem tudunk már mondani, legfeljebb ugyanazt újrairva ismét elmondani. A posztnodern lemondott az eredetiség elvéről, amely azelőtt megkérdőjelezhetetlen volt. Amak tudatából indult ki, hogy a szavak sohasem érintik közvetlenül a valóságot, hanem mindig csak a kommunikációs partnert, s ezért az irodalmi mű kijelentési sem vonatkoznak a valóságra, s csak azokban a kommunikációs rendszerekben nyernek jelentést, amelyeket a kulturálisan egységes közösségek alkotnak. Mindkét műre jellemzők az elbeszélői

pillanatig, amikor új munkanapra készülődik. A *Triptichon* első személyű elbeszélője mindent tud, mindentudását vizuális irányultsággal érzékelteti, azonban nem ritkán elter elről. Külső fokalizációval éli az elbeszélő-fokalizátor csupán kívülről látja a tárgyakat és a személyeket, gondolataik és érzéseik ismeretlenek maradnak számára. Az elbeszélői eljárás előzben olyan, mintha a fokalizátor nagyon közel állna a leírás tárgyához, és csak a láthatót látná – ez a részlet viszont rendkívül aprólékosan íródik le. Seligo művét a szlovén irodalomtörténet a francia újregénnyel hozza összefüggésbe. Mészöly *Filmjének* elbeszélői alapelve a leírás illetve a "felvétel" folyamataira való szüntelen figyelmeztetés. A többes szám első személyű elbeszélő színtelenül arra figyelmezteti olvasóját, hogy maga gondolja ki az olvasott történetet. A külső fokalizátor kívülről látja a regény szereplőit, viszont – amint az a leírakból kitűnik – meghatározza, hogy mit gondoljanak és érezzenek. A *Film*et a magyar irodalomtörténet nem kapcsolja közvetlenül az új regényhez, viszont kiemeli a "camera-eye" technikát, amely oly jellemző Christopher Isherwood angol író némely művére.

IX.

A hetvenes évek legvégén fordulat következett be a magyar irodalomban: Esterházy Péter *Termelési*

fokalizátornak szoktak nevezni. A "fokalizátor" terminust először Gérard Genette használta. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy Stanzel tipológiájában az első és a második típusú elbeszélő közötti különbség a nézőpontban, míg a második és a harmadik típusnál az elbeszélőben van. A jelen értekezés szempontjából e ténnyel a későbbi tudományos eredmények közül a legfontosabb Mieke Bal és Shlomith Rimmon-Kenan munkásságát; elsősorban a fokalizációról írott műveket.

III.

A regény meghatározása az irodalomtudomány leginkább megoldhatatlan kérdései közé tartozik. Ismert Edward M. Forster brit író és irodalomteoretikus definíciója, mely szerint a regény és a novella között ötvenezer szó, a határ – az ennél rövidebb szövegek szerinte novellák, az ennél hosszabbak regények. Ez természetesen elégtelen definíció, hiszen az irodalomtudományban nem lehet ilyen mechanikusan kvantitatív határokat szabni, ezen kívül hiányoznak a szükséges formai és tartalmi feltételek is. Mindemellett a regény néhány alapvető tulajdonságáról számot tudunk adni annak ellenére, hogy a világirodalmi kánonba tartozó számos regény ettől eltérő vonásokat mutat. Elmondhatjuk tehát, hogy a regény epikus, s nem lírai, sem drámai alkotás. Altalában prózában íródott, de versegényekről is tudunk. Terjedelmét tekintve a leghosszabb prózát elbeszélő forma, a novellánál hosszabb, de a köztitűk lévő különbséget nem lehet mechanikusan meghatározni. A

regény egyik alapvető tartozéka az elbeszélő, akinek az elbeszélése a mű rajta kívül létező valóságára utal, amely általában a műtra vonatkozik. Az epikai valóságot tematikus, racionális és emotív elemek alkotják; ezek közül a tematikus elemek uraiják a többi, belőlük áll össze a "tér-idő kontinuum", ami leggyakrabban az esemény vagy a kezdetetlenség végéig bíró történet alakját ölti magára, hordozói pedig emberi figurák. Mindezen elemek természetesen együtt vannak jelen a regényben.

IV.

Az értekezésben alkalmazott összehasonlító módszer Dionýz Duršin *Összehasonlító irodalomkritika*s című művének megállapításait követi. Tekintettel arra, hogy a szlovén és a magyar irodalom között a tárgyalt időszakban nem volt számottevő érintkezés, a kapcsolatot tartózkodik mindenfajta genetikus kapcsolatot felderítésétől, és kizárólag tipológiai hasonlóságokat és különbségeket kíván tanulmányozni.

V.

Az értekezés olyan regények elemzésével foglalkozik, amelyek mindkét országban a "népi" hatalom idején

irodalmi alakok tudatában és tudatalattijában zajlik, ezzel az elbeszélés mondatlanilag ösztözetett és logikailag racionálissá válik, nem találni merész asszociáció ugrásokat, ugyanakkor mindvégig világos, mi történik a valóságban, és mi az, amit a hősök elképzelnek vagy megálmódnak. Smole regényében a második nap második felének kivételével, amit kétszer elbeszél, az elbeszélés az idővel párhuzamosan halad, míg Ottlík regénye tele van időbeli ugrásokkal.

VIII.

Mészoly Miklós *Film* és Rudi Seligo *Triptihl Agate Schwarzkohter* című alkotása mindkét irodalomban olyan műnek számít, amelyekben az elbeszélő stílusrendeltetője és tárgyassága a végletekig erővesztel. Seligo *Triptichonja* nyolc évvel Mészoly *Filmje* előtt jelent meg. Veszelyes volna teljes irodalomtörténeti folyamatokat két könyv alapján általánosítani, a két irodalom irodalomtörténeti áttekintései viszont azt mutatják, hogy Ottlík *Iskola a haláron* és Smole *Črni dnevi in beli dan* című művének megszületése után a szlovén irodalom fejlődése közelebb járt a világirodalmi történésekhez, mint a magyar irodalomé, aminek oka kétségkívül történelmi összefüggésekben rejlik – Magyarországhoz képest Jugoszlávia sokkal kevésbé volt zárt ország, mind az eszmék mind az emberek mozgását illetően. Mindkét műben mindennapi események leírásával találkozunk: Seligo *Triptichonja* egy fiatal irodista nő egy napját mutatja be a munkahelyre való megérkezésétől addig a

szövegét tartalmazza a "kézirát" amit az első személy elbeszél "megalált". Az említett három elbeszélőtípus mellett a regényben gyakori egy negyedik is, amelyben az elsőfokú elbeszélő beszámol arról, hogy mit olvasott a harmadik személyű, másodfokú elbeszélő említett kéziratában. Fokalizátor csak kettő található a műben – az első az elsőfokú elbeszélő, a második pedig kapcsolódik mindkét másodfokú elbeszélőhöz, hisz mindkét esetben ugyanaz az irodalmi személy "szemléli", és mindkét másodfokú elbeszélő "feljegyzésének" témája is ugyanaz; az elbeszélő grammatikai személye mellett megváltozik az írásmód is, a harmadik személyű elbeszélő számol be a katonai iskolában történekről, amelyekben az irodalmi személyek tízenésként jelennek meg az első személyű elbeszélő pedig gyakran megszólítja egykori iskolátsait és elgondolkodik a közöttük fennálló viszonyokon, különösen pedig a tulajdon viselkedésén és természetén. A könyv témája nemcsak a totalitarizmus, hanem az elbeszélés nehézségeit és hitelessége is – ugyanazt az eseményt leírja többször is, az elsőfokú elbeszélő mégis úgy véli, hogy valójában másként történt minden. Smole *Črni dnevi in beli dan* című regényének csak egy elbeszélője van, harmadik személyű, a belső focalizátorok száma azonban három – három a négy központi szereplő közül: a negyedik személy éppen emiatt marad tükrözatos, hiszen az olvasó nem tudhatja, mit forgat a fejében. A cselekmény ideje három napba van sűrítve, amiről a körülmények jobb ismerői megállapítják, hogy a regény megjelenése előtti évekre vonatkoznak. Ugyanessak megállapítható, hogy a megfigletősen absztrahált város mögött az akkori Ljubljana rejtezik. Az elbeszélés jelentős mértékben az

kelekeztek. Szlovéniában ez az időszak már közvetlenül a második világháború befejezése után megkezdődött, míg Magyarországon a fordulat 1948-49-ben következett be. A "népi" hatalom első évében mindkét országban az uralkodó ideológia az irodalmat is áthatalta. Tekintve, hogy a szlovén irodalomban már a múlt század harmadica évében erőteljesen artikulálódott az ún. társadalmi realizmus, számos szlovén irodalomtörténész szerint az ezt követő időszak műveiben nem következett be olyan jelentős elkanyarodás az irodalom "természetes" fejlődésétől, mint a magyar irodalomban a szocialista realizmus, amelyt a magyar irodalomtörténészek az irodalomra erőltetett drasztikus külső beavatkozásként értelmeálnak, amely megakasztotta a magyar irodalom szerves fejlődését. A szlovén irodalomtörténet a társadalmi realizmus időszakát 1930-1950 közé teszi, a háborút követő évekről pedig általában megjegyzi, hogy ekkor megröbölt gyökeret verni a szocialista realizmus. Az értekezés a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveinek fordulóján zárul, amikor mindkét országban bevezették a parlamentáris demokráciát, Szlovénia pedig a történelem során először önálló állam lett. Mindez jelentősen kihatott az irodalom fejlődésére is, ezért ez a korszak már nem fér bele vizsgálódásaink körébe. Mint azt Irena Novak Popov megjegyezte, 1991 előtt az irodalom Szlovéniában (is) kivételtezet helyzetben volt, mint a történelmi álmok szimbolikus megvalósításának mitikus szerfája, és mindenfajta politika és gazdasági hiányosság kompenzációja. A költő a szép, tisztá irodalmi nyelv hordozója, látók és próféta volt, megváltó és közös jelentések szószólója, morális tudat és tekintély. Az önálló szlovén állam megalakulásával az

irodalom kikertült a figyelem középpontjából, és a perifériára szorult, az alkotók pedig elsősorban az irodalom kérdéseivel foglalkoznak. A szlovén irodalomtörténetész megállapításai minden bizonnyal ugyanígy vonatkoznak Magyarországra és számos más kelet- és közép-európai országra is.

VI

Déry Tibor *Félelet* és Misko Kranjec *Pisarna* című regénye szinte egy időben jelennek meg – a *Félelet* 1950–1952-ben, a *Pisarna* 1949-ben, vagyis amikor Magyarországon és Szlovéniában is elterjedt a bűnös kapitalizmus ostromozása és a proletárforradalom vívmányának felmagasztalása – a szociálista realizmus korában. A kor követelményének megfelelően mindkét mű kifejezetten realista. Az elbeszélő mindkét helyen mindentudó, fokalizációja külső, harmadik személyben beszél, a *Pisarna* lapján néhány pillanatra első és második személyben is, ráadásul néhány oldal erejéig átadja a szót az első személyű, másodikfokú elbeszélőnek, aki része az elbeszélő világának, vagyis fokalizációja belső. Déry regényében az ideológiai nézeteket irodalmi alakok testesítik meg, legfőbbször Nagy Júlia, Kranjecnál az elbeszélő közvetlenül fejezi ki eszméit, és ezt vastag betűvel is kiemeli. Az ok a két regény elbeszélő módszerében rejlik: a *Féleletben* erősen dominál, amit Platon mimézisként írma le – az események dialógusok által való aprólékos leírása, míg a *Pisarna* az elbeszélő

híradásként jelenik meg, aminek Platónnal a diegézis kifejezés felel meg.

VII

Ottlik Géza *Iskola a haláron* illetve Dominik Smole *Črni dnevi in beli dan* című regénye az 1950-es évek végén jelent meg, mindkét mű fordulópontot jelent nemzeti irodalmában. Érdekes módon ez akkor következett be, amikor Magyarországon még mindig tartott a rendszer véres bosszúja a forradalmárok felett; Szlovéniában már elcsúszott – legalábbis Magyarorszáéhoz képest – a másként gondolkodókkal szembeni terror. Különösen érdekes, hogy Magyarországon akkor megjelentetett olyan könyv, amely anynyira nyilvánvalóan szólt a totalitarizmusról. Ottlik műve azok közül való, amelyek az ideológiának az irodalom fölött gyakorolt évtizedes uralma után a magyar irodalmat visszatérítették a régi vágányra. Smole regényének emel is nagyobb jelentőséget tulajdonít a szlovén irodalomtörténet, amely ezt az első modern szlovén regénynek tartja. Ottlik *Iskola a haláron* című regényében a eszelekményt néhány központi személy bonyolítja, három különböző korszakban, ugyanakkor az események három különböző korszakban és három különböző helyszínen való elbeszéléssel ("leírásával") van dolgunk. A történesek helye és ideje többnyire világosan átlátható. Három elbeszélő beszél el a történetet, egyikük első fokom, legfőbbször nála van a szó, kettő pedig másodfokon, egyik harmadik és egyik első személyben – a kettjük